

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران جایگاه تزئینات و نقوش کاشیکاری در مساجد

رضا علیزاده مجارشین^۱، داود سعادت^۲

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد اسکو، گروه معماری
Reza_alizadeh1991@yahoo.com

^۲ پژوهشگر دکتری معماری از دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات تهران – عضو هیات علمی معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد اورمیه
D.saadat@iaurmia.ac.ir

چکیده

زیبایی همواره به عنوان یکی از بهترین ابعاد هنر و معماری در طول تاریخ مطرح بوده و تزئین حقیقی نیز به عنوان یکی از روش های خلق زیبایی در معماری ایران مورد استفاده قرار گرفته است. تزئین در معماری و هنر اسلامی بویژه در مساجد و مراکز مذهبی نقش ویژه ای را به خود اختصاص داده است. مسجد در لغت به معنای جایگاه سجده، محل عبادت و بیانگر مکانی است که کمال خضوع را در انسان ایجاد می کند. کاشی و کاشیکاری جزء جدا نشدنی از مساجد است. هنرمند کاشیکار با توجه به مکان کاربرد و ویژگی های آن، از کاشی متناسب با آن قسمت بنا همراه با اسماء متبرکه استفاده کرده است. در این مقاله سعی شده تا ضمن بررسی نظریات مختلف در زمینه زیبایی و تزئین دیدگاهی را که به واسطه می توان از آثار موجود هنر معماری اسلامی را باز یافت ارائه نمود. همچنین دلایل کاربرد وسیع کاشی به عنوان یکی از عناصر تزئینی بنا در مساجد ایران مورد تحلیل قرار داد.

کلمات کلیدی

تزئینات، کاشی کاری، معماری هنر اسلامی ایران، مسجد

هنرمندان خطاط، گچکار و حجار در هرچه زیباتر ساختن مساجد و بناهای مذهبی تلاش کردند.

کاشیکاری پیوندی الوهی بین آسمان و زمین ایجاد میکند. همچنین رنگهای دلنشین، اجراهای ظریف و نقشهای بهکار رفته در کاشی ها حالت تقدس و معنویت بنا را دوچندان میکند. کاشی در قسمتهای مختلف داخل و خارج بنای مساجد به کار رفته است، از جمله محراب، کتیبه، گنبد، مناره، ایوان و... با نگاهی اجمالی به مساجد ایران، کمتر مسجدی را میتوان یافت که با کاشی تزئین نشده باشد.

۱- مقدمه

زیبایی همواره به عنوان یکی از مهمترین ابعاد هنر و معماری در طول تاریخ و ترین حقیقی نیز به عنوان یکی از روشهای خلق زیبایی مطرح بوده است. تزئین در معماری و هنر اسلامی نقش ویژه ای به خود اختصاص داده است. این تزئینات بویژه در مساجد و مکانهای مذهبی ایران از زیبایی و شکوه و وحدت آفرینی برخوردار بوده و هنر و معماری ایران ارمغان مذکور را به سایر کشورهای در شرق و غرب اهدا کرده است. تزئینات مساجد ایران در ابتدا محدود به آجر و گچ میشد، اما رفته رفته با رواج انواع کاشی، هنرمندان به فکر تزئین مساجد با این عنصر تزئینی بنا افتادند و هنرمندان کاشیکار در کنار

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

۲- کاشی

مربوط به مسجد میدان کاشان است که امضای استاد حیدر کاشی تراش در بخشی از آن دیده میشود. معرق کاری در دوره صفویان رواج داشته است. (تصویر شماره ۱)

تصویر شماره ۱: کاشی معرق (علوی، ۲۰۲، ۱۳۹۰)

چهار وسیله عمده برای تزئین در معماری عبارتند از: سنگ، آجر، گچ و کاشی چهارمین وسیله تزئین (کاشی)، بیشتر خاص ایران است که اساساً شامل قطعات سفالین بوده و به طرز خاص شکل داده و سوار میشود. تا با ایجاد برخی اشکال برای محل های خاص مناسب باشد. به عبارت دیگر کاشی نوعی تزئین گران تر از گچبری بود که به طر حها برجستگی بیشتری میداد و به خصوص بین انواع طرح ها تضادی بیشتر ایجاد میکرد. (کیانی، ۱۳۹۰، ۱۱۹)

کاشیکاری در ایران از مهمترین مظاهر بروز مفاهیم معنوی و عرفانی در هنر به شمار میرود که در تزئینات مساجد و اماکن مذهبی رکن اصلی را ایفا میکند. (جمالی، مراثی، ۱۳۹۱، ۸۵) مشهورترین و مهترین منطق های که در آن دکاشی تولید میگردد، شهری به نام کاشان در جنوب تهران بوده است. بنا به گفته برخی از محققین اصولاً لغت کاشی که به این گونه سرامیکها گفته میشود. از اسم همین شهر یعنی کاشان گرفته شده است. (عباسیان، ۱۳۷۹، ۹۸) پوشش بناهای تاریخی با تزئینات کاشیکاری به علت مقاومت فیزیکی در برابر عوامل جوی، در دوران گذشته مورد توجه بوده است.

۳- انواع کارشی

انواع کاشی شامل: کاشی معرق، کاشی هفت رنگ، کاشی زرین فام، کاشی معقلی، کاشی مینای، کاشی مقرنس

۳-۲- کاشی هفت رنگ

کاشی هفت رنگ که شهرت بسیاری دارد از کاشی های خشت یعنی چهارگوش نشات گرفته و اندازه آن ۱۵ در ۱۵ سانتی متر است که در کنار یکدیگر قرار می دهند و نقش مورد نظر را روی آن رنگ آمیزی میکنند و به کوره برده، حرارت می دهند تا لعاب پخته شود. هفت رنگ متداول عبارت است از سیاه، سفید، لاجوردی، فیروزه ای، قرمز، زرد وحنایی که در ابنیه تاریخی و اماکن متبرکه از این نوع کاشی ها زیاد استفاده شده است. (تصویر شماره ۲)

تصویر شماره ۲: کاشی هفت رنگ

۳-۱- کاشی معرق

استفاده از قطعات کوچک کاشی تراشیده شده تحت عنوان معرق کاری، نخستین بار در مراغه در سده ۱۲ میلادی پدیدار شد. (طبق نوشته پوپ) در واقع طبق نتایج به دست آمده از مطالعات آثار گذشته باید گفت معرق کاری در دوره سلجوقیان یعنی در قرن ۶-۵ ش بسیار رایج شد و به درجه بالایی از رشد و تعالی خود رسید. در قرن ۸-۵ ش هنرمندان معرق کار به مراتب از هنرمندان ادوار گذشته به خصوص عهد سلجوقی پیشی گرفتند. و موفق شدند اجرایی را که اشکال معرق از آنها تشکیل می یابند کوچک تر کنند و لطیفترین و زیباترین اشکال بنایی و هندسی را در مجموعه ای از رنگ های زیبا و براق که جز در فنون صنایع شرقی به خصوص ایرانی دیده می شود نمایش دهند. (کیانی، ۱۱۹، ۱۳۹۰). در این فن، قطعات کاشی های لعاب داده شده به صورت اشکال هندسی مورد نظر بو با اندازه های معین بریده و با در نظر گرفتن رنگ های مختلف لعاب و الگوهای از قبل تهیه شده، پهلوی هم چیده می شوند. یکی از نمونه های کاشی معرق در کاشان

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

۳-۳- کاشی زرین فام

لعب زرین فام در کاشی های عباسی دارای درخشش و بازتاب رنگی است. طراحی و فناوری ساخت کوره های زرین فام ویژگی منحصر به فرد دارد. در زمان قدیم راز و ویژگی در ساخت آن کوره ها وجود داشته است.

کاشی های زرین فام به دو گروه تقسیم می شوند:

۱-۳-۳ - کاشی با لعاب زرین فام که از طرح هایی با رگه های نقش مایه ای سامانی در آن استفاده شده است.

۲-۳-۳ - تنها با یک رنگ تزیین و ساخت این نوع احتمالا از آسیای مرکزی اقتباس شده است. زرین فام در سده ۱۲ میلادی در کاشان تهیه شده است. جنس سفال آن از خمیر سنگ (پودر ماسه سنگ کوارتزی) است. کاشی های ستاره ای هشت پر کاشان در جهان معروف است. (علوی ۱۳۹۰، ۱۲۶۰)

۳-۴- کاشی معقلی

نقوش معقلی از مصالحی مانند آجر و کاشی ساخته میشود و ترسیم ن اغلب در جدول های ساده انجام پذیر است. به طور خلاصه رواج معقلی سازی را می توان بعد از به وجود آمدن هنر کاشی هفت رنگ و کاربرد آن در پوشش های داخلی، به خصوص نامسازی های خارجی دانست. زیرا مخارج و زمان تهیه و نصب کاشی هفت رنگ به مراتب بیش از معقلی سازی است.

۳-۵- کاشی مینایی

توسعه فن نقاشی با رنگدانه های معدنی بر روی بستر زیر لعاب موجب پیدایش تکنیک مینایی شد. این روش توسط سفالگران کاشان توسعه و رونق یافت. مینا به معنی لعاب شیشه ای و با تعداد رنگ های زیاد موسوم به هفت رنگ است. این تکنیک بر روی سفال های غیر از کاشی، مثل فلز بیشتر انجام می گیرد و به ندرت در کاشی ها مشاهده می شود. فن مینایی به رنگ های آبی کبالتی، آبی لاجوردی، سفید و قرمز تهیه می شود. همچنین به صورت اشکال زاویه دار نیز وجود دارد. (علوی ۱۳۹۰، ۱۲۶۰)

۳-۶- کاشی مقرنس

مقرنس کاری، هنری است ساخته شده از آجر، گچ و کاشی که در زیباسازی بنا نقش مهمی را ایفا میکند (تصویر شماره ۴) در واقع عنصر مقرنس شباهت زیادی به لانه زنبور دارد، به عبارتی می توان گفت که مقرنس نوعی کادربندی است متشکل از طاسه هایی که در ردیف هایی انتقام می یابد و هر ردیف خود حامل ردیف دیگری است که از بالای آن بیرون می زند؛ نتیجه این تشکیلات، ترکیبی پلکانی است که گاه به آن طاق بندی کندویی یا استالاکتیت نیز می گویند.

۴- جایگاه مسجد

واژه مسجد در لغت به معنای جایگاه سجده و محل عبادت است. مسجد از همان آغاز، علاوه بر اینکه به عنوان جایگاه اصلی اجتماع مؤمنین برای ادای فرایض دینی مورد استفاده بود، کانون فعالیت های اساسی نهضت جهانی اسلام نیز به شمار می رفت و در واقع پایه های حکومت اسلامی در این مکان بنیانگذاری شد. در ایدئولوژی اسلام به عنوان یک دین کامل، مسجد به عنوان کانون مشترک عبادی-سیاسی پایه گذاری شده است، بیشتر امرا و فرمانروایان کشورهای اسلامی که خود را خلیفه الله هم می دانستند بر آن بودند که کاخ های سلطنتی و دارالاماره را نزدیک مسجد اصلی شهر بنا کنند تا به مسجد نظارت داشته باشند. بهترین مسجد شهرهای بزرگ، مستقر در مرکز شهر را مسجد جامع می نامند. معمولا مساجد جامع از مهمترین آثار معماری شهر به شمار می آیند.

تصویر شماره ۳: کاشی معقلی با خطوط کوفی بنایی

مسجد- مدرسه چهارباغ (بمانیان، ۱۳۹۰، ۹)

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

بنا با کاشیهای زیبا آراسته شده، گنبدهای بلندی دارد و همه در و دیوار آن با کاشیهای رنگارنگ زینت یافته است»

مادام دیولافوا جهانگرد فرانسوی می نویسد:

«شهر تبریز ابنیه قدیمی زیادی ندارد اما آنچه باقی مانده شایان توجه است بهترین نمونه آن مسجد کبود است که در قرن ۱۵ میلادی در زمان جهانشاه قره قویونلوها ساخته شده است. متأسفانه گنبد این بنا بی نظیر به واسطه زلزله خراب شده و قسمتی از دیوارها را نیز با خود فرو ریخته است. این مسجد حیاط بزرگی داشته که در اطراف آن طاق نماهای جالب توجهی بوده و در مرکز آن حوض بزرگی برای وضو گرفتن وجود داشته است»

انگیزه ایجاد این مسجد را به خاطر علاقه جهانشاه قراقویونلو به مذهب شیعه یاد کرده و می نویسد: «این شخص دوستدار خاندان نبوت و عصمت و طهارت بوده است. در تمام کاشیکاریهای بی نظیرش، عبارت (علی ولی الله) و اسامی مقدس حسنین سلام الله علیهما به اشکال مختلف، زینت بخش دیوارها بوده است. سنگفرش کف این بنا بسیار باشکوه و خوش منظره بوده که هنوز هم آسیب ندیده است. درب ورودی مسجد به دهلیز یا کفشکن باز می شود. مسجد مرکزی بزرگ در جنوب دهلیز واقع شده است. این مسجد به شکل مربع و طول هر ضلع آن شانزده و نیم متر است. گنبد فیروزه گون بزرگ و بسیار معروف مسجد کبود در بالای این قسمت قرار داشت. این گنبد بود که مسجد را به فیروزه اسلام مشهور ساخته بود.

متأسفانه پس از زلزله وحشتناک تبریز به سال ۱۱۹۲ هجری، تمام سقف مسجد فرو ریخته و خس و خاشاک فراوانی چون پوشاکی ستبر روی آنها را فرا گرفته و مرمر محراب بی نظیر آن از وسط شکسته و به روی خاک افتاده بود.

در صحن و محل عمارات ضمیمه مسجد کبود، دبستان جهانشاه و موزه آذربایجان بر پاست که در سال ۱۳۳۷ ساخته شده و اکنون یکی از مراکز دیدنی و تاریخی تبریز می باشد. موزه مشروطیت مهمترین قسمت موزه آذربایجان است.

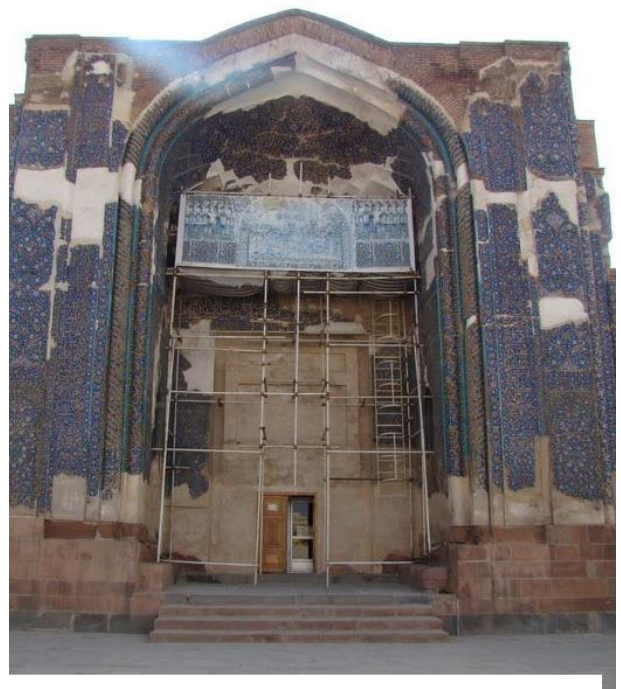
۵-۱ - معماری مسجد

نمای روبروی مسجد با سردرب کاشیکاری شده، شکوه و جلال به خصوصی دارد. مصالح بنا آجری است. سنگهای ساختمانی نادری در آن به کاررفته است. (تصویر شماره ۵) از بقایای مسجد معلوم می شود که آجرها با گچ بند کشی شده است. صحن مربع شکل، حوضی برای وضو، شبستانهای اطراف برای درس و همچنین پناهگاه مستمندان، مسجد را تشکیل می دادند. در قسمت جلوی صحن و رو به قبله، بنای

۵- تزئینات کاشیکاری مساجد (نمونه موردی مسجد کبود)

مسجد جهانشاه یا مسجد کبود (گوی مسجد) از آثار ابوالمظفر جهانشاه بن قرا یوسف از سلسله ترکمانان قراقویونلو می باشد که در ۸۷۰ هجری به همت و نظارت جان بیگم خاتون، زن جهانشاه بن قرا یوسف قره قویونلو، پایان یافته است.

در کتابهای تاریخی، این بنای باشکوه را «عمارت مظفریه» خوانده اند که مورد توجه ابوالمظفر یعقوب بهادر خان قرار گرفت. در این روزگار تبریز در نهایت آبادانی و رونق بود. در نیمه اول قرن یازدهم هجری، کاتب چلبی و اولیا چلبی جهانگردان ترک عثمانی و در نیمه دوم همین قرن، تاورنیه و شاردون جهانگردان فرانسوی از این مسجد دیدن کرده بودند.

تصویر شماره ۵: ماهنامه الکترونیکی بهارستان ماهنامه

شماره ۱۰۱ - صفحه ۴

کاتب چلبی در تاریخ جهان نما می نویسد:

«درگاه مسجد جهانشاه بلند تر از طاق کسری است. بنایی عالی است که با کاشیهای زیبا آراسته شده، گنبد های بلندی دارد... جامع دل انگیزی است که هر کس داخل شود دلش اجازه بیرون شدن را نمیدهد. لیکن شیعیان غالب از رفتن بدان مسجد خودداری میکنند. این

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

تصویر شماره ۷: ماهنامه الکترونیکی بهارستان ماهنامه شماره ۱۰۱ - صفحه ۴

آنچه در ابتدا به چشم ناظر می خورد، بزرگی و پهنای سردر است که با دیگر قسمتهای بنا هماهنگ نیست. ارتفاع سردر دو برابر پهنای آن است اما خطای چشم در ارزیابی عمودی و افقی آن را مرتفع تر و بلندتر نشان می دهد. سردر با ویژگیهای خاص خود به سه قسمت تقسیم شده است؛ دو پایه بزرگ که طاق ضربی روی آنها زده شده و در وسط دو پایه محل استقرار درب ورودی است. حاشیه طاق سردر را ستون مارپیچی ممتد تشکیل می دهد. همه هنرها در کار تزیین این سردر به کار گرفته شده است. (تصویر شماره ۵)

این مسجد گلدسته ندارد. احتمالاً محل دو گلدسته مسجد در انتهای دو دیوار جلویی بود، زیرا گذشته از این که هیچ گونه محل ریزش، پایه و پله ای برای صعود به گلدسته در محل نزدیک سردر مشاهده نمی شود، تمرکز سردر عظیم بادو گلدسته مرتفع ظرافت و عظمت خاصی به بنا می داد که با هنر سازندگان مغایرت داشت و حتی کمترین اعتباری نمی توانست در معیارهای معماری داشته باشد.

۵-۲-مرمت و تعمیر بنا

در مورد بناهای تاریخی، همواره هدف اصلی و اساسی مرمت است.

اصلی مسجد به پا شده که محوطه ای محصور، پوشیده و مربع شکل است. فاصله پایه های سقف ضربی آن، ۱۲ متر است که بر روی چهار پایه یک محوطه مربع شکل قرار دارد. بالای این بنا گنبدی قرار داشت که از آجر ساخته شده بود، که ریخته است. تزیینات دل انگیز و زیبایی متنوع به داخل مسجد اختصاص دارد. کف مسجد کاشیهای براق داشت.

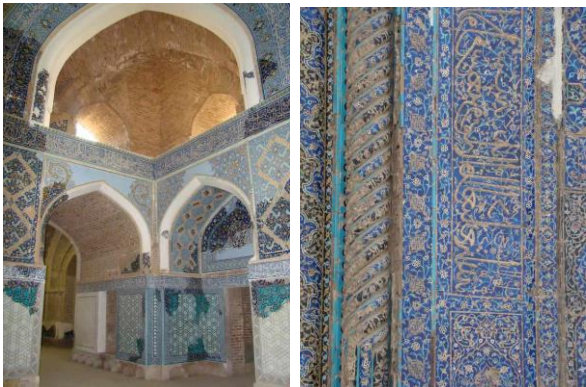
تصویر شماره ۶: ماهنامه الکترونیکی بهارستان ماهنامه شماره ۱۰۱ - صفحه ۴

شبستان بزرگ محاط به رواق های به هم پیوسته است و از سه سو با طاقنماهایی به رواقهای اطراف خود ارتباط دارد. این شبستان با سقفی ضربی پوشیده شده است که قطر دهانه آن ۱۷ متر است. تنها خصوصیت جالب این گنبد ساخت آن بر روی چهارپایه مربعی است که این مربع خود به خود به تقارن و تجانس در درون مسجد می انجامد لذا عظمت و زیبایی مسجد را که طی قرون مختلف به نامهای مختلف خوانده شده است باید به لحاظ معماری خاص آن دانست.

اگر نمازگاه را که شامل محراب نیز است از بنای اصلی جدا

کنیم، مربعی به طول ۳۰ متر به وجود می آید

۳، اردیبهشت ماه، ۱۳۹۶، تهران، ایران

تصویر شماره ۹: ماهنامه الکترونیکی بهارستان ماهنامه شماره ۱۰۱ - صفحه ۴

۶- نتیجه گیری

با توجه به مطالعات انجام شده در این پژوهش، کاشی و کاشیکاری جزء جدا نشدنی از مساجد ایران است. این عنصر تزئینی بنا با های دلنشین، اجراهای ظریف و نقش های به کار رفته در کاشی ها، حالت تقدس و معنویت بنا را دوچندان می کند. اکثر مساجد ایران در کنار دیگر عناصر تزئین بنا، با انواع کاشی تزئین شده اند. هنرمند کاشی کار با توجه به مکان، کاربرد و ویژگی های آن مکان، از کاشی متناسب با آن قسمت بنا همراه با اسماء متبرکه استفاده کرده است. به طور مثال: در اکثر محراب ها از مقرنس کاری، در کتیبه ها از کاشی هفت رنگ استفاده کرده است. همچنین با توجه به روند توسعه و تکامل انواع کاشی ها، هنرمند کاشیکار حاصل دستان هنرمند کاشیکاران ایرانی است. نتایج حاصله به اهم جایگاه و نقش کاشی در مساجد ایران و اینکه کاشی جزء جدا نشدنی از مساجد است تاکید می کند.

۷- منابع

- ۱- کیانی، فاطمه، (۱۳۹۰) درآمدی بر هنر کاشیکاری ایران، اطلاع رسانی و کتابداری کتاب ماه و هنر (شماره ۱۵۳، خرداد ۱۳۹۰)
- ۲- جمالی، شادی، مراثی، محسن، بررسی تطبیقی تزئینات کاشیکاری در معماری مساجد دوره های صفویه و قاجاریه با تکیه بر چهار مصداق تصویری، (۱۳۹۱) دو فصلنامه علمی-پژوهشی دانشگاه هنر (نامه هنرهای تجسمی و کاربردی (شماره ۵، پاییز و زمستان ۱۳۹۱)
- ۳- عباسیان، میرمحمد (۱۳۷۹) تاریخ سفال و کاشی در ایران، انتشارات گوتنبرگ، تهران. ۴ - علوی، مهدی، (۱۳۹۰) کاشی، انتشارات جهاد دانشگاهی واحد اصفهان، اصفهان، تهران. ۵- ماهنامه الکترونیکی بهارستان ماهنامه شماره ۱۰۱

روش کار در مرمت مسجد کبود به این صورت می باشد که قسمتهای تخریب شده بعد از اینکه زیر سازی و سفید کاری گردید طرحها و کتیبه ها و امثال اینها بازیابی شده و سپس بر روی دیوار منتقل می شود و بعد از شیارزنی، دور خطوط رنگ آمیزی شده و در انتها با لایه پارالوئید تثبیت می شود.

از سال ۱۳۷۶ مرمت نقش و نگار و از آبان ماه ۱۳۷۷ مرمت کتیبه ها آغاز و تا به حال نیز ادامه داشته است. در شبستان اصلی چهار پایه کتیبه های هفت پایه تکمیل و دوباره نویسی شده است.

طرحهای گره بندی اضلاع هر پایه تقریباً ۶۰٪ مرمت شده است. طرحهای لچک و ترنج چهار گوشه شبستان اصلی ۹۰٪ مرمت شده است. کتیبه های فوقانی لچک و ترنج نیز ۷۰٪ مرمت شده است. بقیه کار به صورت کادر بندی پیشرفته است. کاشیهای شش گوشه لانه زنبوری به کار رفته در شبستان کوچک تقریباً ۲۰٪ به صورت نقاشی مرمت شده است.

